

SNEŽANA ŠTRANGARIĆ¹
MILA BELJANSKI²
INES MATIN³
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru

PREGLEDNI ČLANAK
UDK: 008:159.923.2(=411.16)
BIBLID: 0353-7129, 27(2022)1, p.19-27

JEVREJSKA KULTURA KAO VITALAN ELEMENT LOKALNOG IDENTITETA KROZ ISTORIJU – MINI PROJEKAT REALIZOVAN NA PEDAGOŠKOM FAKULTETU U SOMBORU

Rezime: U radu je razmatrana idejna osnova i prikazane aktivnosti mini-projekta pod nazivom *Jevrejska kultura kao vitalan element identiteta kroz istoriju* koji je realizovan na Pedagoškom fakultetu u Somboru. Osnovni cilj projekta ogledao se u tome da studenti, budući učitelji, steknu znanja o jevrejskoj kulturi, religiji i istoriji, kako bi mogli razviti veštine za bolje razumevanje specifičnog lokalnog i regionalnog identiteta Vojvodine kao jedinstvene multikulturalne i multi-konfesionalne sredine. Takođe, projekat je bio usmeren na razvijanje interkulturalnih kompetencija studenata i promišljanje mogućnosti i pravaca učenja i podučavanja o Holokaustu. Aktivnosti koje je projekat uključivao obuhvatale su najpre predavanja o osnovnim karakteristikama jevrejske kulture, a potom i predavanja vezana za lokalnu istoriju i stradanja jevrejskih porodica iz Sombora tokom Holokausta. Organizovana je i poseta jevrejskoj opštini u Somboru, kao i put do Subotice radi obilaska obnovljene sinagoge.

Gljučne reči: Jevreji, kultura, interkulturalnost, Holokaust, sinagoga

Uvod

Vojvodina predstavlja specifičnu istorijsku, društvenu i kulturnu oblast. Vojvodina je multikulturalna, multietnička i multikonfesionalna regija i kao takva smatra se jedinstvenim modelom koegzistencije različitih nacija, etničkih grupa, kuturnih obraza i tradicija (vidi: Lazar, 2007). Kroz istoriju Vojvodine, jevrejske zajednice imale su značajnu ulogu u razvoju većine lokalnih zajednica, čiji su deo predstavljale, i kao takve važile su za vitalan element njihovog identiteta (vidi: Šosberger, 1999), te je to

1 snezanajelacic@yahoo.com

2 milabelj@gmail.com

3 ines.m97a@gmail.com

karakteristika i istorije naše, somborske zajednice. Iz tog razloga neopodno je podrobno ispitati i upoznati se sa osnovnim karakteristikama jevrejske kulture u cilju boljeg razumevanja načina na koji je izgrađen ovaj specifičan identitet lokalne zajednice, a samim tim i regionalni identitet Vojvodine. Proučavanje jevrejske kulture nužno ima interdisciplinarni karakter, tako da, pored istorije, ono pripada i području sociologije, pre svega sociologije religije, kao i oblastima antropologije i kulturologije, te je neophodno negovanje uporednog metoda (vidi: Hamilton, 2003). Takođe je značajno napomenuti da poznavanje različitih kultura predstavlja važan korak u razvijanju interkulturalnih kompetencija, s obzirom na to da je kognitivna kulturna inteligencija jedna od komponenti kulturne inteligencije koja se definiše kao sposobnost funkcionisanja u kulturno raznolikom okruženju (Earley & Ang, 2003).

S tim u vezi, proučavanje jevrejske kulture i istorije neodvojivo je od proučavanja pojma antisemitizma koji označava netrpeljivost i netoleranciju usmerenu prema Jevrejima, zasnovanu na stereotipima i predrasudama. Izraz je skovao nemački novinar Vilhem Mar 1874. godine imenujući tadašnju antijevrejsku kampanju u Evropi (Sekelj, 1981). Iako je sam termin nastao u 19. veku, pojava antisemitizma je mnogo starija, a razvija se posle I veka nove ere, u dijaspori. U ovom razdoblju raseljenosti za Jevreje su postojali različiti periodi i različita područja u kojima je njihov položaj u društvu bio relativno povoljan, međutim, uopšteno, Jevreji su u Evropi vekovima bili izloženi diskriminaciji, progonima i pogromima, prisiljavani su da žive u getoima, a građanska prava su im bila organičavana ili uskraćivana. Vrhunac antisemitizma predstavlja Holokaust u Drugom svetskom ratu.

Učenje i podučavanje o Holokaustu mora da bude utemeljeno na istorijskim činjenicama o događajima i procesima koji su se dogodili i odvijali tokom Drugog svetskog rata, ali takođe treba da se bavi i očuvanjem sećanja na živote Jevreja i jevrejske zajednice u Evropi u periodu pre rata, tj. potrebno je raditi na razvoju kulture sećanja (Vervat, 2020). Kada se bavimo temom Holokausta, važno je naglasiti da narativ o Holokaustu jeste narativ smrti, i to mučnoj i strašnoj smrti. Sama reč holokaust etimološki je grčkog porekla (olokauston) i označava žrtvu bogu koja je potpuno izgorela u vatri, dok Jevreji koriste hebrejsku reč Šoa (Shoah), što znači katastrofa, nevolja, uništavanje (Albahari, 2017). To je, dakle, potresan izveštaj o uništenju koje je orkestravano, odnosno sistemski i sistematski organizovano od strane jednog društvenog režima, nacističke Nemačke, kao i njenih kolaboranata. Iako genocid nad Jevrejima ima elemente sličnosti sa drugim genocidima počinjenim kroz istoriju, Holokaust se zbog svoje univerzalnosti, u smislu plana potpunog i totalnog uništenja svih Jevreja na globalnom nivou, smatra jedinstvenom pojavom, zločinom bez presedana. Mehanizam Holokausta ideološki je zasnovan, a odvijao se kroz četiri faze – identifikacija, eksproprijacija, koncentracija i eksterminacija. Ovaj proces zadobio je panevropski karakter, s obzirom da je obuhvatio čitav kontinent, celu ratom zahvaćenu Evropu. U Holokaustu je stradalo 6 miliona Jevreja. Takođe, pored toga što je to narativ smrti, vremenski lociran neposredno pre i za vreme Drugog svetskog rata, odnosno od 1933. do 1945. godine, bavljenje Holokaustom istovremeno predstavlja i

narativ života: to je priča o životima 6 miliona Jevreja koji su u tom procesu ugašena, o životima i njihovih porodica, o životima onih koji su preživeli, ali to je takođe i priča o životu jedne kulture, jedne kompleksne, bogate kulture koja je mogla iščeznuti, nestati, ugasiti se, a bez koje zapadna civilizacija kakvu mi poznajemo danas i u kakvoj živimo ne bi bila ista s obzirom na to da su Jevreji učestvovali u njenom razvoju i u mnogome su doprineli njenom konstituisanju.

AKTIVNOSTI U OKVIRU PROJEKTA

Mini-projekat pod nazivom *Jevrejska kultura kao vitalan element identiteta kroz istoriju* koji je realizovan na Pedagoškom fakultetu u Somboru odobrio je i finansijski podržao TOLI Institut iz Njujorka. TOLI je akronim, odnosno skraćenica za The Olga Lengyel Institute for Holocaust Studies and Human Rights. Ovaj institut čuva nasleđe Olge Lengel, medicinske sestre jevrejsko-mađarskog poreka, koja je rođena u Transilvaniji i koja je preživela Holokaust u Aušvicu nakon čega je emigrirala u SAD. Napisala je knjigu *Pet dimnjaka* koja se bavi sećanjima na stradanja u logoru, a njena iskustva su uticala na nastanak knjige, a kasnije i poznatog filma *Sofjin izbor*. Olga Lengel preminula je 2001. u svojoj 92 godini. Njen institut živi i dalje i bavi se učenjem i podučavanjem o Holokaustu i ljudskim pravima i organizuje redovne seminare za nastavnike, od 2006. godine na teritoriji SAD, a od 2012. za nastavnike u Evropi. U avgustu 2021. godine seminar je prvi put održan u Srbiji, u Novom Sadu, a uspešnim završetkom seminara stiže se pravo da se aplicira za projekat.

Projekat je okupio ukupno 14 sudenata osnovnih i master studija smera Učitelj, koji su se prijavili kao zainteresovani za navedenu temu i iskazali spremnost za učestvovanje. Predavanja u okviru projekta organizovana su na taj način što su, u analitičke svrhe, podeljena na dve zasebne, ali međusobno povezane celine. To je najpre učenje o samoj jevrejskoj kulturi uopšteno, a zatim i o životu jevrejske zajednice u našoj lokalnoj sredini pre Drugog svetskog rata, sa posebnim fokusom na stradanja jevrejskih porodica, naših sugrađana, za vreme Holokausta.

Prvo predavanje bavilo se, dakle, osnovnim karakteristikama jevrejske kulture, njenim bazičnim teološkim komponentama i osnovnim crtama njenog istorijskog razvoja. Predstavljena su osnovna verovanja ove najstarije monoteističke religije: njeni simboli, institucije, verske knjige, prakse koje oblikuju svakodnevni život Jevreja kao što su različiti običaji, specifična košer ishrana, svetkovanje subote odnosno Šabata i godišnjih paraznika kao što su Hanuka, Jom Kipur, Pesah, Purim i Roš Hašana (Goldberg, 2003; Verber, 2002). Takođe, ispitane su varijacije jevrejske kulture u dijaspori nastaloj nakon razaranja Drugog hrama u Jerusalimu, 70. godine nove ere od strane rimskog vojskovođe Tita, a predavanje je zaključeno sa osnovnim karakteristikama i razvojem pojave antisemitizma. Deo predavanja koji se pokazao kao najprijemčiviji studentima odnosio se na analizu rodnih uloga i odnosa u okviru braka i porodice, s obzirom na to da je taj segment podstakao mnoga potpitanja i diskusije, a takođe su se istakli i delovi predavanja gde je pružan uvid u paralele između judaizma

i ostalih monoteističkih religija, u kojima su studenti identifikovali mnogobrojne sličnosti sa hrišćanstvom.

Od izuzetnog je značaja da budući učitelji imaju pouzdane, proverljive i naučno utemeljene informacije i znanja o Jevrejima, jevrejskoj kulturi i običajima kako budućim naraštajima ne bi ponavljali i prenosili stereotipe i nerazumevanje suštine jevrejskog svakodnevnog života. Od posebnog je značaja prenošenje znanja o njihovoj kulturi u konkretnom društvenom kontekstu.

Stoga je drugo predavanje osmišljeno tako da se se odnosi na sećanje na somborske Jevreje, naše sugrađane, od kojih je, u toku rata, velika većina nestala tokom Holokausta. U toku predavanja predstavljeni su naši sugrađani Jevreji, njihove porodice, porodične veze, kao i poslovi kojima su se bavili, objekti koje su gradili i institucije koje su osnivali, od kojih neki postoje i danas, u različitim namenama. Bilo je reči i o periodu kada se Jevreji prvi put pominju, kao i o sinagogi koja je postojala u našem gradu. Takođe, budućim učiteljima od velikog značaja predstavljaju informacije o školama koje su Jevreji pohađali i osnivali u našem gradu jer su Jevreji, poput ostalih nacionalnih zajednica imali i svoja udruženja, organizacije i škole, kao samostalne prosvetne ustanove, koje su u različitim vremenskim periodima pohađala samo jevrejska deca, ili i jevrejska i srpska deca zajedno, u okviru mešovitih škola. U Somboru je 1880. godine osnovano i jevrejsko zabavište. Jedan deo predavanja bio je posvećen deportaciji Jevreja u koncentracione logore tokom Drugog svetskog rata, kao i iskustvima somborskih jevrejskih porodica tokom Holokausta. Pred Drugi svetski rat u Somboru je živelo oko 1200 Jevreja, koji su doživeli progon u proleće 1944. godine, kada su, većinom, otpremljeni u nemačke koncentracione logore Aušvic i Mauthausen, gde je, u Holokaustu, stradalo preko 950 somborskih Jevreja. Jevrejska zajednica u Somboru danas je malobrojna, ali Jevrejska opština je opstala i aktivna je, okuplja svoje malobrojne članove, i u njenim prostorijama se, u bogatoj arhivi, čuvaju predmeti vezani za jevrejsku kulturu, religiju i tradiciju.

Iz tog razloga, nakon predavanja organizavana je poseta Jevrejskoj opštini u Somboru. Poseta je realizovana u vidu neformalnog razgovora sa predsednicom Jevrejske opštine u Somboru, koja je studentima pokazala prostorije Jevrejske opštine kao i prostorije koje se sada koriste za molitvu, s obzirom da je nakon rata malobrojna jevrejska zajednica u Somboru poklonila Sinagogu gradskim vlastima, koje su joj, zauzvrat, dodelile tri prizemne kuće u koje su prenete crkvene relikvije iz nekadašnje bogomolje. Takođe, studenti su imali priliku da vide bogatu biblioteku, kao i predmete koji se čuvaju u Opštini. Imali su priliku da, kroz razgovor, saznaju više o jevrejskoj kulturi, običajima, tradiciji i da prodube znanja o našim sugrađanima koji su stradali u Holokaustu. Cilj ove posete jeste da se studenti podstaknu na razmišljanje o predrasudama u našem društvu i da se usmere ka suprotstavljanju diskriminaciji, kao i načinima da ih, u svom budućem radu, prevaziđu.

Naredna planirana aktivnost uključivala je put do Subotice i posetu i obilazak tamošnje obnovljene sinagoge. Sinagoga u Subotici sagrađena je 1902. godine u specifičnom obliku mađarske varijante stila secesije, tako da njen obilazak pruža

jedinstveno umetničko iskustvo. Za njeno ostvarenje zaslužni su budimpeštanski arhitekti Marcel Komor (1868–1944) i Deže Jakab (1864–1932) koji su njen enterijer obogatili vitražima i keramikom iz Pečuja. (Klein, 2021; Šosberger, 1998). Ovaj fascinantan sakralni objekat je 1974. godine proglašen za spomenik kulture od izuzetnog značaja. Sinagoga je bila u veoma lošem stanju do pre nekoliko godina, tačnije 2018. godine, kada je restaurirana i nakon čega je ponovo omogućen ulaz posetiocima. Učesnici projekta su u toku posete od stručnog vodiča dobili sve važne informacije u vezi sa sinagogom. Saznali su da je Jevrejska zajednica u Austrougarskoj monarhiji dobila jednaka zakonska prava kao i ostale zajednice 1867. godine i da je nakon toga učestvovala u životu Austougarske potpuno jednako kao i ostale zajednice. Nakon Drugog svetskog rata mnogi članovi jevrejske zajednice, čak i čitave porodice stradali su u pogromu. Od onih koji su se vratili na teritoriju Vojvodine veliki deo se u narednim godinama iselio u Izrael. Jevrejska zajednica u Subotici danas broji 250 članova. Takođe, razgovor je tekao u smeru postavljanja pitanja i iskazivanja interesovanja za određene teme sa stručnim vodičem koji je bio na raspolaganju za odgovore. Informacija koja se pokazala kao najzanimljivija i najupečatljivija studentima, odnosi se na podatak da u sinagogi postoji greška u natpisu, koja je nastala namerno, što predstavlja običaj u svakoj sinagogi.

IMPRESIJE UČESNIKA NA PROJEKTU O REALIZACIJI PROJEKATNIH AKTIVNOSTI

Nakon svih predavanja i poseta predviđena je evaluacija projekta i njegovih ishoda sa studentima koji su učestvovali. Sprovedena je diskusija o tome šta su naučili, na koji način su produbili i proširili svoja znanja i iskustva, kakvo su značenje za njih imala predavanja i posete, da li nakon realizovanih aktivnosti bolje razumeju jevrejsku kulturu i nacionalnu zajednicu i stradanje u procesu Holokausta, kao i to da li su spremni da se posvete zaustavljanju širenja predrasuda. Dobijeni su mnogobrojni pozitivni i ohrabrujući odgovori. Na ovom mestu prenosimo jednu od impresija o iskustvu učestvovanja na projektu:

„Učestvujući u ovom projektu, imali smo priliku da priđemo bliže onome što nam je do sada bilo nepoznato. Slušajući predavanje o jevrejskoj kulturi i običajima, čuli smo neverovatne zanimljivosti koje su specifične za ovaj narod. Naučili smo odakle su Jevreji došli; na koji način su se selili; šta je karakteristično za Aškenaze, a šta za Sefarde; koji se praznici slave kod Jevreja; kako izgleda venčanje; koja su sveta mesta i svete knjige. Pored opštih informacija, dobili smo i veoma interesantan uvid u to kako su živele somborske jevrejske porodice. Bilo je veoma dragoceno to što smo imali mogućnost da čujemo priče o njima i da pogledamo fotografije koje prikazuju njih i njihove domove. Meni je to bilo od posebnog značaja, jer su to zgrade pored kojih svakodnevno šetamo, a ni ne znamo kakve priče one nose sa sobom. Mislim da na ovaj način stičemo posebnu vrstu saosećanja, jer su to ljudi koji su živeli na ovim prostorima, te osećamo izrazitu bliskost sa njihovom sudbinom. Opšte je poznato

da ljudi najbolje uče neposredno, kada im je što više čula uključeno. Mi smo tokom aktivnosti koračali tim prostorijama, gledali, slušali, dodirivali predmete, a sve to će nam se mnogo trajnije urezati u pamćenje i iskustvo nego da smo o tome samo čitali. Važno je videti nešto drugačije i upoznati nešto drugačije. Pogotovo je nama, budućim učiteljima, od izrazitog značaja da budemo svestrani, da nemamo predrasude i da budemo spremni da naučimo nešto novo, da prihvatamo izazove. Na taj način čuvamo tradiciju, uvažavamo različitosti i osveščujemo činjenicu da bez različitih kultura ne možemo da opstanemo. Mi treba da čuvamo prošlost, ali i da brinemo o budućnosti – da se nešto poput Holokausta nikada ne ponovi. A to je upravo najvažnija poruka koju ću poneti sa ovih predavanja.”

ZAKLJUČAK: PRAKTIČNE IMPLIKACIJE ZA PODUČAVANJE O JEVREJSKOJ KULTURI I HOLOKAUSTU

Sumiranjem zaključaka i impresija nakon realizovanog projekta potvrdili smo validnost i adekvatnost određenih, već postojećih implikacija koje se tiču učenja i podučavanja o Holokaustu i jevrejskoj kulturi. Učenje i podučavanje o Holokaustu treba da unapredi znanje o ovom fenomenu, da čuva sećanje na pojedince i specifične grupe koje su bile proganjane i ubijane, da podstiče na razmišljanje nastavnika i učenika o moralnim, političkim i duhovnim pitanjima koja proističu iz procesa Holokausta, kao i da ih usmeri na promišljanje o važnosti i aktuelnosti navedenih aspekata u savremenom društvu (Grupa autora, 2018) sa ciljem da se prikaže i sačuva sećanje na jevrejski život i jevrejske zajednice u Evropi pre Drugog svetskog rata (Viličić i dr., 2015).

Učenike različitih starosnih grupa moguće je upoznavati sa istorijom Holokausta, s tim da je metode i sadržaje potrebno prilagoditi uzrastu. Pojedini nastavnici izbegavaju da govore o ovoj osetljivoj temi, strahujući da bi to to moglo rezultirati svojevrsnom traumatizacijom učenika, odnosno brinu ih potencijalne negativne reakcije koje bi bavljenje ovim problemom moglo izazvati kod učenika. Kada je u pitanju mlađi uzrast, prikladne bi mogle biti lične priče žrtava koje opisuju njihova bekstva i spasavanja, dok su za stariju decu izazovnije složeniji materijali, kao i korišćenje primarnih izvora gde bi oni imali prilike da kritički analiziraju autentične izvorne materijale, što dovodi do efikasnog podučavanja i učenja.

Susret sa temom Holokausta učenici mogu doživeti na različite načine, tako da njihove reakcije mogu ići i u smeru iskazivanja negativnih osećanja, zauzimanje odbrambenog stava, odbijanja da razgovaraju o ovoj temi i da razmišljaju o svim negativnostima koje ona nosi sa sobom. Zato su međusobno poverenje i povoljna klima u učionici od velikog značaja za uspešno učenje.

Ukoliko se pri bavljenju temom Holokausta primenjuje pristup koji je zasnovan isključivo na statističkim podacima, učenicima ovaj fenomen neće biti dovoljno vidljiv i jasan, odnosno, ukoliko je fokus samo na brojevima stradalih, teško će se shvatiti

sama priroda Holokausta, što može odvesti u bezlični odnos prema žrtvama i njihovu ponovnu dehumanizaciju.

Adekvatan pristup temi Holokausta obuhvata sledeće preporuke (Grupa autora, 2018):

- umesto statistike pogodnije su lične priče;
- umesto da se osnažuju stereotipi treba se usresrediti na složenu prirodu uloga i odluka;
- zločince ne treba pojednostavljeno predstavljati kao „čudovišta“;
- umesto zamišljanja učenika da su neposredno uključeni u Holokaust (kroz pisanje sastava, igre uloga i ostale simulacije), što nije uvek prihvatljivo (ako se i koristi treba obavezno posle toga da usledi diskusija), isti efekat (razvoj empatije) može se postići i drugačijim aktivnostima (postavljanje učenika u poziciju „neutralnog posmatrača“);
- podsticanje proučavanja lokalne, regionalne, nacionalne i svetske istorije sećanja
- interdisciplinarni pristup može obogatiti razumevanje Holokausta

Prilika da se učenici upoznaju sa ovom temom i govore o njoj od velikog je značaja, kako za obrazovni aspekt u procesu školovanja tako i za vaspitni aspekt u celoživotnom učenju. U pokušaju da odgovorimo na pitanje kako učenici najefikasnije uče nezaobilazno navodimo stav poznatog filozofa i pedagoga Džona Djuia (John Dewey), sa kraja 19.veka, koji je smatrao da učenici najbolje uče radeći a ne samo slušajući i ne samo prostim mehaničkim usvajanjem gotovih informacija. Podstičući praktičan pristup, pristup koji zahteva očiglednost, kod učenika se razvija interesovanje i oni postaju aktivno uključeni u učenje (Glanz, 1999). Konstruktivistički pristup koji proizilazi iz aktivnog učenja, podstiče i navodi da ljudi najbolje uče kada imaju mogućnost da stvaraju sopstvena značenja konstruktata. Stoga je potrebno obratiti pažnju na nekoliko ključnih aspekata:

Najpre je potrebno naglasiti da, iako u postojećem nastavnom planu i programu Republike Srbije učenje o Holokaustu jeste predviđeno u nastavnim sadržajima predmeta istorija, srpski jezik i književnost, građansko vaspitanje, sociologija i u drugim predmetima, tema Holokausta nije dobila poseban prostor, kako u nastavnom planu i programu, tako ni u udžbenicima, već je inkorporirana i povezana sa drugim sadržajima (Kostić, 2018). U tim sadržajima ne pominje se ko su bili Jevreji pre nego što su postali žrtve, ne pominje se da su živeli u modernom društvu, da su živeli slične živote koje mi danas živimo. Nema reči o tome kako je izgledala njihova svakodnevnica, šta su radili u svoje slobodno vreme ili koje škole su pohađali. Tek poznavanjem drugih kultura može da se razvije interkulturalnost i međukulturna komunikacija. Njihovu kulturu i pojedince koji su je činili potrebno je podrobno upoznati, jer ako želimo da znamo šta smo izgubili, moramo da znamo šta smo imali. Ukoliko ne pružimo odgovarajući društveni kontekst učenici neće u potpunosti razumeti težinu toga zašto je strašno kada više ne postoji 6 miliona života (Caplan & Imber, 2018).

Zatim, dodatni nastavni materijal, kao i mogućnost nastavnika da postavi pravilan kontekst ovog problema, može da izgradi znanja, veštine, razumevanje i stavove koji učenika osposobljavaju za aktivno učešće u društvu (Kostić, 2018). Potraga za informacijama, ispitivanja uzroka i posledica, izvođenje zaključaka, konstruisanje novih primera i rešavanje problema dovode do sticanja funkcionalnog znanja upotrebljivog kako u daljem školovanju u okviru obrazovnog sistema tako i van njega.

Sledeća ključna tačka naglašava važnost da se Holokaustu da lice i identitet kako bi se učenici mogli emocionalno približiti ljudima koji su stradali i kako bi razvili empatiju. Pre nego što su Nacisti ubili Jevreje oni su ih dehumanizovali time što su kreirali situacije u kojima su ti ljudi izgubili smisao ljudskosti. Da bismo se bavili ovim problemom nije dovoljno samo pominjati i navoditi brojeve, iz razloga što je to samo nastavak dehumanizacije, već je važno učenicima pružiti imena i lica ljudi, njihove biografije i portrete.

Takođe, pitanja od izuzetnog značaja koje je neophodno postaviti tiču se iskustava nakon Holokausta – kako su se preživeli vratili redovnom životu, da li su i kako su prevazišli strahote i grozote koje su preživeli, da li su i gde su pronašli odgovore i snagu za dalji život. U analizama ovakog tipa navodi se da su preživeli „oslobođeni ali ne i slobodni” (Ljuboja i Bačić, 2019).

Zaključno, ostaje otvoreno pitanje može li i na koji način obrazovanje biti u službi prevencije genocida, može li se obrazovanjem i vaspitanjem sprečiti zločin? Učenje o Holokaustu značajno je iz razloga što doprinosi stvaranju duhovne, kulturne i društvene klime koja ne dopušta ponavljanje. Svaka debata o idealima vaspitanja je ništavna i bezvredna ukoliko ne govori o tome da Aušvic ne sme da se ponovi (Adorno, 2006).

LITERATURA

- Adorno, T. (2006). Vaspitanje posle Aušvica. *Pedagogija 1*, 5-17.
- Albahari, B. (2017). *Pisanje stradanja: knjiga o knjigama – vodič kroz publikacije o Holokaustu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Caplan, R. B., & Imber, S. (2018). *Remembering the Holocaust in Educational Settings*. Shoah remembrance and education in Israel. Routledge.
- Earley, P.C., & Ang, S. (2003). *Cultural Intelligence: Individual interactions across cultures*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Glanz, J. (1999). Ten Suggestions for Teaching the Holocaust. *The History Teacher*, pp. 547-565.
- Goldberg, Dž. D. i Rejner, D. Dž. (2003). *Jevreji: istorija i religija*. Beograd: Clio.
- Grupa autora (2018). *Preporuke za podučavanje i učenje o Holokaustu*. IHRA – International Holocaust Remembrance Alliance.
- Hamilton, M. (2003). *Sociologija religije – teorijski i uporedni pristup*. Beograd: Clio.
- Klein, R. (2021). Czardas carved into building material – the synagogue in Subotica. U

- Sinagoge i jevrejsko nasleđe u jugoistočnoj Evropi – međunarodni naučni zbornik* (str. 269–312). Novi Sad: Arhiv Vojvodine.
- Kostić, N. (2018). Dodatni nastavni materijali za učenje o Holokaustu. U *Upotreba grafičke novele, književnosti i arhivske građe u učenju o Holokaustu*. Novi Sad: Teraforming.
- Lazar, Ž. (Ed.) (2007). *Vojvodina amidst multiculturalism and regionalization*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Ljuboja, M. i Bačić, Lj. (2019). *Kad tišina odjekuje*. Sombor: Jevrejska opština Sombor.
- Sekelj, L. (1981). Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945). *Revija za sociologiju*, 11(3-4), 179-189.
- Šosberger, P. (1998). *Sinagoge u Vojvodini*. Novi Sad: Prometej.
- Šosberger, P. (1999). *Jevreji u Vojvodini: kratak pregled istorije*. Novi Sad: Prometej.
- Verber, E. (2002). *Uvod u jevrejsku veru*. Beograd: Narodna knjiga.
- Vervat, S. (2020). *Holokaust, rat i transnacionalno sećanje*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Viličić, S., Stojanović, D., Mihajlović, Đ. i Mevorah, V. (2015). *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta – priručnik za nastavnike i nastavnice*. Beograd: Haver Srbija.
-

JEWISH CULTURE AS A VITAL ELEMENT OF LOCAL IDENTITY THROUGH HISTORY – MINI PROJECT CARRIED ON FACULTY OF EDUCATION IN SOMBOR

Summary: In this paper we presented the activities that we conducted within the mini project named *Jewish culture as a vital element of local identity through history*, as well as the idea and the goals that stand behind the project. The project was conducted on Faculty of Education in Sombor. The main goal of this project was for students-future teachers, to acquire knowledge about the Jewish culture, religion and history, so they could develop skills for better understanding the specific local identity as part of Vojvodina, which is a unique multi-cultural and multi-confessional region, and also to improve their intercultural competences. The possibilities and methods for teaching and learning about the Holocaust are also examined. The project activities included lectures about the main characteristics of Jewish culture, and about local history and suffering of Jewish families from Sombor during the Holocaust. The plan included a visit to Jewish community in Sombor, and also a trip to Subotica, the city in the same region, in order to visit a restored synagogue.

Keywords: Jews, culture, interculturalism, Holocaust, synagogue

